

*A délvidéki graduálok egy zsoldárpárjának tanulságai**

Szöveghagyományozás és szemléltetés céljából választottam a Vulgata szerint egyetlen (a Biblia Hebraica szerint két) zsoldárt, hogy bemutassam a magyar protestáns graduálokban található (az Öreg graduált kivéve) hiányos vagy csonka *Psalterium* egyes tulajdonságait. A vasárnapi vesperás zsoldára ez: *In exitu Israel de Aegypto* (Psalmus 114–115). Munkahipotézist kapcsolok bemutatásukhoz. Megokolom, hogy miért éppen ezeket a graduálokat állítottam párba, utána azt is, hogy miért éppen ezt a zsoldárt (ezeket a zsoldárokat) választottam. Kutatástörténeti okot és következményét is érintenem kell (az ügyvélt *ősgraduál* téves képzetét és a többi graduál ebből való származtatását). A zsoldár (zsoldárpár) tágabb környezetét, összefüggéseit máskor külön tanulmányban kell elemezni feltételezésem kibontására.

(1) A Délvidék protestáns szertartási örökségéhez tartozik a Kálmáncsai, Nagydobszai és a Bélyei graduál. Újabb ismereteink szerint a Kálmáncsai graduál korábbi lehet, mint a Batthyány–Óvári–Ráday testvérgraduálok, legfeljebb velük egyidejű. A Nagydobszai graduál még korábbi, a 17. század legelején írták le, míg a Bélyei graduált a század negyvenes éveire keletkezett. Az azonos körben keletkezett Csurgai graduál csonka *Psalterium*ában nincs meg a 114–115. zsoldár. Az említett graduálok bibliográfiai leírását vö. Stoll Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2. jav. bőv. kiad. Bp. 2002. 9., 41., 62., 64. tétel. A testvérgraduálok közül (lásd erre a további irodalmat Stoll tétéleinél) a Ráday graduál újabb keletkezését elfogadja (11. tétel), a Batthyány (6. tétel) és az Óvári graduál (11. tétel) keletkezésénél viszont meghagyja a hagyományos (19. századi) keletkezést.

A keletkezés kiemelt említése itt és most azért és csak azért fontos, mert az említett graduálok közül egyiket feltétlenül, de legnagyobb valószínűséggel egy másikat is korábban írtak le, mint a testvérgraduálokat. A helyzetet bonyolítja, hogy a Bélyei graduál — noha jóval későbbi —, *Zsoldárkönyvének* egyes szövegei mégis követhetnek a testvérgraduáloknál korábbi forrást. Ezért kell kérdésünket úgy megfogalmaznunk, hogy azonosak-e a szinte egy bokorban keletkezett délvidéki graduáloknak a zsoldárai? Mi következik azonosságukból vagy eltérésükből?

(2) Az összehasonlításhoz a Ráday graduált, és nem a Batthyány graduált (Nytár XIV.) használom és idézem, mert Volf György közlése nem kivétel nélkül betű szerinti. Közlése némely vonásokban erősen hasonlít a 16. századi nyomtatványok betűalakjaihoz, például Huszár Gál nyomtatványaihoz, megoldása vegyes. Így az egymás mellé állított graduálok írásképe azt sugallja a kutatónak, hogy eltérő a Batthyány graduálnak még az írásmódja is a többi graduáltól, ez azonban egyáltalán nem így van.

Graduálok	Ō, ó és ō	w̄ és w̄	Ű	g'	l'	n'	t'	z és z	fz és fz
Nytár	ő	w̄	ű	g	l	n	t	z	fz

Volf György kiadása a nazálisokat következetesen kiegészíti, ezt jelöli is. Azonban ez egyéb eltérésekkel egyezően szintén hozzájárul a Batthyány graduálnak a többitől való látszólagos eltéréséhez, mert a kéziratoságban elég gyakran előfordul, hogy elmarad a nyilvánvalóan oda értendő nazális jelölése:

Graduálok	ã és ā	ẽ és ē	õ és õ
Nytár	-am, -an	-em, -en	-om, -on

Csonka az Óvári graduál (Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen, Kézirattár, R 504), teljes *Psalteriuma* elveszett. A Ráday graduálban e zsoldárok szövege

* Készült az OTKA K 69093 támogatásával. Részletei és végkövetkeztetései elhangzottak a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvészeti Intézeti Tanszéke és az említett OTKA pályázat résztvevői által Miskolcon, 2008. december 15-én és 16-án rendezett *Szöveghagyományozás és nyelvtörténet című konferencián*.

teljesen azonos a Batthyány graduállal (általában a többi is), csupán a szóvégi –c vagy –k mutat eltérést. Ferenczi Ilona a Ráday graduál kiadását (*Musicalia Danubiana* 16) nem nyelvészeti célra, hanem hű, de gyakorlati igényű és egyszerűsített átírásban közölte. Tanácsos, hogy a Ráday graduál helyesírását kövessem, de mikrofilmen a Batthyány graduálnak a Rádayval azonos helyesírását és betűalakjait is ellenőriztem. A Batthyány graduált kivéve a többi eredetiben tanulmányozva készültek jegyzeteim. A hiányokat (mint a 11. versét, és a 115,18–19. versét) jelölöm, és mind a héber, mind a latin számozást is közlöm.

(3) Hibás az a Bélyei graduálról kialakított szakirodalmi vélekedés, hogy az Öreg graduál egyszerű másolata (vö. pl. *Brockhaus-Riemann Zenei lexikon*, Budapest, 1984). Filológiai vizsgálata alapján ez képtelenség. Ezt külön tanulmányban tisztáztam (vö. Fekete Csaba: A Bélyei graduál leírói. *Sárospataki Füzetek* [XIII] 2009/3, 77–94.) Az Öreg graduálban a 114-115. zsoltár egyezik a Vizsolyi Biblia szövegével. Ezért nem foglalkozom itt az Öreg graduállal. Szükségtelen volna, mert a Vizsolyi Biblia szövegétől nem tér el. Azonban a három délvidéki graduál mindegyike mást követ az idézett zsoltárban.

(4) A Nagydobszai graduál különösen kínálkozik nyelvi szempontú vizsgálatra, mert ma már biztosan tudjuk, hogy leírása legalább egy évtizeddel megelőzte a testvérgraduálokat, a Kálmáncsai graduálnál is erősebben ö-ző szóalakokat őriz. Zeneileg hiányos. A dallamok lejegyzése félbemaradt, a graduálokkal foglalkozó zenei és liturgiátörténeti kutatás ennek következtében mellőzte, szövegei azonban helyenként még a testvérgraduáloknál is szélesebb alapon nyugsznak, nagyobb választékot sejtetnek.

(5) A zsoltárpár választásának szertartástörténeti oka is van. Hagyományosan, amint ezt már megemlítettem, ezek a zsoltárok a vasárnapi vesperáson hangzanak el (héber számozás szerint 114-115, a Vulgata szerint 113. sorszámmal). Ezekre a zsoltárokra tehát folyamatosan és korán szükség lehetett attól fogva, hogy kialakult a részben vagy egészen magyarul végzett szertartás gyakorlata. A protestáns gyakorlatban változatlanul megmaradt a liturgikus helye ennek a zsoltárnak, ezt a használat kézírásos jelecskéi (neumázás) mutatják valamennyi graduálban, hogy ezt a zsoltárt a nagyon régi (zsidó szertartási hagyománnyal egyező) tonus peregrinus szerint recitálták.

V	Ráday graduál	Nagydobszai graduál	Kálmáncsai graduál	Bélyei graduál
	[J] zraelnek	Jraelnek	[I]sraelnek	Izraelnek
1	Ægyptombol ki iöuefeben : Jakobnac haza nepe ki iöue az idegen nep közzwl.	Aegyptombol valo ki iövefeben : az <u>Jfennek nepe</u> ki iöve az <u>pogany nepek</u> közzwl.	Ægyptombol ki iövefeben : Jacobnak hafza nepe iöve Pogany nepek közzwl.	Aegyptombol valo ki jüvefeben : Az Jfennek nepe ki jüve az pogany nep közzwl.
2	Sidosag lön meg szentelese : Es Jzrael ö hatalma. [hiányzik!]	Lön Sydofagh <u>az ö</u> <u>ßentfege</u> : Es Jrael az ö hatalma.	Sidofagh len megh szentölefe : Es Jfzrael w hatalma. [hiányzik!]	Az Jzrael nepet Jfen meg szentele : Es az Sidokat meg erőfite. Az Tenger meg látá, és hátra folyamek :
3		Az tengör meg lata es hatra foliamek : az Jordan vize hatra tere.		Es az Jordan vize hátra tere.
4	Az hegek öruendezenek mint az kofoc : Es az halmok mint az baran'ok.	Az heg'ek örvendözenek mint <u>eg' kofok</u> : Es az halmok mint <u>juhoknak baranyi</u> .	Az heg'ek örvendöfznek mīt az kofok : Es az halmok mint az Baran'ok.	Az hegyek örvendözenek mint az kosok : És az halmok mint az Baranyok.

	M i dolog te hozzad	M i dolog tengör	[hiányzik!]	M i dolog Tenger
5	tenger hog' el futal : Es te Jordan víze hog' hatra terel.	hog' <u>hatra foliamal</u> : Es te iordan víze hog' hatra terel.		hogy hátra folyamal : Es te Jordan víze hogy hátra terel.
6	M i dolog ti hozzatoc heg'ek hog' örüendéztek mint az kosoc : Es ti halmok mint az iuhoknac baran'i.	M iert örüendéztök heg'ek mint eg' kofok : Es ti halmok mint eg' <u>baranyok</u> .	M i dologh te hozzatok Heg'ek hog' örüendőztök mint az kofok : Es ti halmok mint Juhoknak Baranyi.	M iert örüendéztek hegyek mint az kosok: Es ti halmok mint az bárányok
7	A z Jfennek orczaiaatul fel indittatek az föld: Jacobnac Jfennek orczaiaatul.	A z Ur Jfennek <u>előtte meg indula</u> az föld : <u>az kerezt' enőknek</u> Jftene elöt.	A z Jfennek orczaiaatul föl intittatek az föld : Jacobnak Jfennek Orczaiaatul.	A z Ur Jfennek előte meg indul vala az föld : Az kerefztenyeknek Jftene elöt
8	K i az kö sziklakot allo vízze fordította : Es az nag' köueket fol'o vízekke.	K i az kü sziklakat allo vízze fordította : Es nag' köveket fol'o vízekke.	K i a kö=sziklat folyo uízze változtatta : Es nag' folyo tova.	K i változtata az kö sziklat folyo vízekce : Es az nagy köveket kut feiekke.
				Dicsos. Mikep.
9/	N em mi nekwnk Ur Jften nem mi nekwnk: Hanem czac az te	N em az mi <u>erdömünkből</u> Ur Jften nem az mi <u>erdömünkből</u> : hanem csak az te nevednek adg'ad az <u>tižtőfsegöt</u> .	N em nekwnk Ur Jften nem nekwnk: De az the neuednek ad az dichőffegöth.	N em nekünk Ur Jften, nem nekünk : Hanem az te fzent nevednek adhafsunk dicsőfseget.
10/	A z te irgalmassagodert es igaffagodert segits es oltalmaz minket : hog' valaha ne mondhaffac az pogan'oc hol vag'on az kerezt'eneknek Jftene	A z te igafsagodert es irgalmassagodert segicz es oltalmaz : hog' valaha <u>ne</u> <u>mondg'ak</u> az poganiok hol vag'on az kereztienök(ne)k <u>Jftene</u> .	J rgalmassagodert es fzamtalan fok io tetemeniderth segich es oltalmaz minketh: Hog' az Pogan'ok ne mondg'ak hol vag'on az w Istenwk.	A z te irgalmassagodert es igazfagodert segits meg minket : Hogi valamikor ne mondgyak <u>azt</u> az poganyok, hol vagyon az kerefztenyeknek Jftene.
11/	M ert az mi Jftenwnk men'orfbagban vag'on: 3 Es valamit akar mindent meg ferez.	M ert az mi Jftenünk Menyorfbagban Vag'on : Es valamit akar mindönt megh bōrōz.	A z mi Jftenwnk men'orfbagban vag'on : Valamit akara mindönt megh fžōrfze.	M ert az mi Jftenünk Menyorfbagban vagyon : Es valamit akart <u>azt</u> mind meg fžerzette.
12/	A z pogan'oknac pedig balvan' Jftenek	A z poganioknak penig balvany Jftenök	A Pōgan'oknak penigh Jftenök Arany	A z poganyoknak penig Jftenek arany es

	aran'bol es ezűftből	aranybol es ezűstből	es ezűft :	ezűft : Embereknek
4	öntettenek : Es emberektől czinaltattanac.	öntettek : Es emberóktűl czinaltattak.	Embóróknek kezűók munkaja.	kezek munkaja
13/	Szaiok vag'on es nem fzolhatnac : Szemek vagion es	Szaiok vagion es nem bolhatnac : Szómók vag'on es	Szaiok vag'on de nem fzolhatnac : Szómók vag'on es	Szajok vagyon es nem fzolhatnac : Szemek vagion
5	nem lathatnac.	nem lathatnac	nem lathatnac	es nem lathatnac.
14/	Fűlók vag'on es	Fűlók vag'on es nem	Fűlók vag'on de	Fűlók vagyon es
6	nem halhatnac: Orroc vag'on es nem illatozhatnac.	halhatnac : Orrok vagion es nem illatozhatnac.	nem halhatnac: Orok vag'on es nem illatofzhatnac.	nem halhatnac: Orrok vagion és nem illatozhatnac.
15/	Kezűek vag'on es nem foghatnac : Laboc vag'on es nem iarhatnac es az ő	Kezűók vagion es nem foghatnac : Labok es nem iarhatnac es az ő	Kezűók vag'on es nem foghatnac: Labok vag'on es nem iarhatnac : Es nem	Kezűók vagyon és nem foghatnac : Labok vagyon és nem iarhatnac, Es az ő
7	torkockal nem wűolthetnek.	torkokkal nem ivolthetnek.	wűolthetnek az w torkukbol.	torkokkal nem kialthatnac.
16/	Oll'anoc leg'enek azokis az kic czinall'ac őket :	Oll'iatanok leg'enek azok kik czinall'ak azokat :	Hafonlatoffak leg'enek azokhoz kik azokat chinalliak :	Oll'yanok legyenek azokis, az kik azokat csináltak :
8	Es mind azokis az kic azokban bizakodnac.	Es mind azok kik azokban biznak.	Es mind azok kik azokba biznak.	Es mind azok kik azokban biznak.
17/	Jzraelnek nemzetsege bizek az Ur Jstenben : Es az	Jfraelnek nemzetsege bizek az Ur Jstenben : Es az Ur Jsten lön ő	Jfzraelnek hafza bizik az Ur Jstenben : Kinek fegitőie es	Jzraelnek nemzetsege bizek az Ur Jstenben : Es az Ur Jsten lön
9	Ur Jsten lön ő nekie fegedelmek es otalmok.	nekik fegedelmók es oltalmok.	otalma az Ur Jsten.	ő fegedelmek és oltalmok.
18/	Aronnak nemzetsege bizek az Ur Jstenben : Es az Ur Jsten lön	Aaronnak nemzetsege bizek az Ur Jstenben : Es az Ur Jsten lön ő	[hiányzik]	Aronnak háza nepe bizek az Ur Jstenben : Kiknek fegitőie
10	ő nekie fegedelmek es otalmok.	nekik fegedelmók es oltalmok.		es oltalmazoia lön az Jsten.
19/	[hiányzik]	[hiányzik]	Kik felik az Ur Jstent biznak az Ur Jstenben: Kiknek fegitőiók es	Kik felik az Ur Jstent bizanak ő benne : Es az Ur Jsten
11			iduofzítőiók az Jsten.	lefzen ő fegitőiók es oltalmazoioik.
20/	A ₃ Ur Jsten	A ₃ Ur Jsten	A ₃ Isten megh	A ₃ Ur Jsten meg

12	emlekezek mi rolunc: Es minket meg alda.	emlekezek mi rolunk : Es minket meg alda.	emlekőbek mi rolunk : es megh alda minketh	emlekezek mi rolunk : Es minket meg álda.
21/ 13	M eg alda Izraelnek nemzetfeget : Meg alda Aronnac nemzetfeget. M eg alda	M eg alda Jfraelnek nemzetfeget : meg alda Aaronnak nemzetfeget. M eg alda	M egh alda Jfzraelnek hazath [:] es Aronnak haza nepeth. M egh ald	M eg aldá Jzraelnek nemzefegget : Meg álda Aronnak nemzetfeget M eg alda
21/ 14	mindeneket kic felic ötet : Kifdedeket nag'okkal egetemben.	mindeneket kik felik ötet : kifdedöket nag'okkal egetemben.	mindönöket kik felik wteth : Gyermököket öregöckel egetömben.	mindeneket kik felik ötet : Kisdedeket az öregeckel egyetében.
22/ 15	O ereg bicze az Jsten az ö aiandekat mi raitunk : Fiainkon es minden ö benne hiuökön.	Ö reg bicze Jsten mi raitunk az ö aiandekat : fiainkon es minden ö benne bizokon.	Ö ereg biche mi raytunk az Jsten az w hatalmath : Mi raytunk es az mi fiainkon.	O ereg bicse mi bennünk Jsten Az ö aiandekat : Fiainkon es minden ö benne hivökön.
23/ 6	A ldgon meg minket az Ur Jsten: Ki menn'et es földet teremtette.	A lgion meg minket az Ur Jsten : ki mennyet földet teremptötte.	A ldgon megh minket az Ur Jsten : Ki az Menn'et es az földet terömtötte.	A ldgyon meg minket az Ur Jsten: Ki az Mennyet es az földet teremtötte.
24/ 17	A z menn'et az Ur Jsten maganac valasztotta : Az földet penig ada az embereknek lako hel'wl.	A z mennyet az Ur Jsten maganak tulaidonitotta : Es földet penig az emberöknek.	Ä mennret az Jsten maganak tulaydonitotta : Ä földet penigh ada nekwnk lako helywl.	A z Mennyet az Ur Jsten maganak tulaidonitotta : Az földet penig nekünk adta lako helyül.

Dicző

18	——	N em az holtak diczernek tegöd Uram Jsten : Sem azok kik pokolra fzialnak.	V r Jsten nem az holtak dichernek tegödeth : Sem nem azok kik Pokolra fzialnak.	N em az holtak dicsernek tegedet Ur Jsten : Sem azok kic pokolra fziallanak.
19	——	D e mi kik itt elünk aldunk tegedet Uram Jsten : matul fogvan mind örökkül örökke	D e mi kik ez földön elwnk dicherwnk tegödeth : Maftantul fogvan mind öröcke.	D e mi kik elünk aldunk teged Ur Jsten : Mostantul fogvan mind örökcön örökce.

—	——	——	<p>Vram Jsten à the nepedet f3abadich megh maftannis : Aegyptombol es az hitõtlenõknek tudomañoktul. Hog' f3abadulafok utan tegõdet dicherienek : Es f3abadulafokert nekõd halat adhaffanak. Dichõssegh leg'õn At'anak. Mikeppẽ kezdetbẽ</p>	<p>Uram Jsten az te nepedet mostan is f3abadics meg Aegyptombol: Az az, az hitetleneknek tudomanyoktul. Hogy f3abadulasok utan teged dicserienek : Es f3abadulasokert halat adhafsanak. D. M.</p>
---	----	----	--	---

A Bélyei graduál tehát semmi módon nem lehet másolata az Öreg graduálnak, amely például ezt a zsoltárpárt is a Vizsolyi Bibliával egyezően közli, nem úgy, mint a Bélyei graduál. Ez nem csupán ebben a zsoltárpárban tapasztalható. Ennek bővebb megokolását említett tanulmányomban részletezem, itt csupán erre a két zsoltárra szorítokozom. A fõntebbi párhuzamba állítás szemlélteti, hogy a Bélyei graduál közelebb áll a Nagydobszai graduálhoz, míg a Batthyány-Óvári-Ráday testvérgraduálok és a Kálmáncsai graduál között több a hasonlóság. Ez különösen a 114. zsoltárban és a 115. második felében van így. Azonban ez nem érvényesül mindvégig töretlenül. A 115. zsoltár első felében hol teljes az azonosság, hol meg a Nagydobszai és a testvérgraduálok szövege van közelebb egymáshoz. Ez azonban aláhúzza azt a más tételekben is tapasztalható jelenséget, hogy az évtizedekkel késõbbi Bélyei graduál zsoltárainak egyik részében a testvérgraduáloknál korábbi szövegváltozatot õrzött meg; és bár a Nagydobszai graduálnak is van számos vonása, amely a testvérgraduálokkal egyezik, korábbi szövegváltozatra támaszkodik, nem csupán korábban másolták másfél vagy két évtizeddel, mint a testvérgraduálokat.

A Batthyány graduál leírásának helyesbített keltezése nem jelenti, hogy örökített zsoltárszövegei késõbbiek. Feltételezhetjük, hogy a részben a 16. század második felébõl, részben az elsõ felébõl származó magyar adaptációt örökítettek. A hegyek 'örvendeznek', *exultaverunt* mint a kosok a Vulgata szerint, de *subsilierunt*, 'szõknek, ugrándoznak' Tremellius fordításában és a héberbõl javított Neovulgata szerint. A latinbõl fordítás mellett az is jellemzõ a protestáns graduálok Zsoltárkönyvének egyes zsoltárszövegeire, hogy erõtlenül krisztianizálnak. Ez a jelenség a verses parafrázisokban teljesen általános, de feltûnik a prózazsoltárookban is. Feltehetõen ezek a szöveg hagyományozásának olyan — talán legkorábbi — rétegébõl valók, a 16. század közepérõl vagy elsõ felébõl, amelyet késõbb nem követtek. Erre abból következtethetünk, hogy a protestánsok között az 1560 táján egyre már általánosabb hebraizálás jegyében sem javították át a graduálok zsoltárainak minden szövegét, amely nem csupán számozása, hanem beosztása szerint is követi a latint, a Vulgátát. Például *Keresztyéneknek* Istene található a 2. versben.

Ugyanott a testvérgraduálok és Kálmáncsai graduál zsoltára nem krisztianizál. Abból az idõbõl való, amikor a délvidékieknek mintául szolgáló graduálból még nem hiányzottak a végsõ versek, mint a testvérgraduálokból. Azonos latin szöveget fordítottak magyarra, tehát elképzelhetõ teljesen független fordítások között is az elég nagy hasonlóság. Csakhogy ez nem vonul végig az egész zsoltáron a Bélyei graduálban sem. Vagy késõbbi javításra, vagy kontaminálódásra vezethetõ vissza, hogy a Bélyei graduál második fele és vége sokkal nagyobb egyezést mutat a Kálmáncsai graduállal, mint az elsõ fele.

Nem dönthető el még véglegesen a 115. zsoltárt záró verse után következő toldás eredete és szerepe a Nagydobszai, Kálmáncsai és a Bélyei graduálban. Magyarázata egy eddig sehol nem említett megoldás. Jóllehet ennek a toldaléknak sem a zsoltár latin, sem a héber szövegben nincs megfelelője, mégsem hiteltelen. Liturgikus eredetű. Ennek azonban pontos hazai protestáns összetevőire nincs szakirodalmi utalás sem, közvetlen történeti eseményhez vagy körülményhez kapcsolódásáról pedig nem tudunk semmit. Kiterjedt szertartási gyakorlat volt tudniillik (mai napig ismertetes), hogy bizonyos keretversek (antifónák) időnként elmaradhatnak. Ha azonban szükségesnek látszik, akkor ezeket *repetenda* gyanánt — tehát más funkcióban, és így a megszólaltatás módosításával, azaz dallamos helyett mint recitált quasi psalmus-versust — a doxologia előtt hozzátoldották a zsoltárhoz. Ilyen toldalék ez a két versnyi fohász, amely állandósult valamelyik kéziratoss forrásban. Nem önkényes toldása ez tehát valamelyik (úgyvélt) graduálszerkesztőnek, amint ezt gondolhatná, aki csupán szöveghagyományozás felől közelíti meg a kérdést. Fohászokodás, aktuális értelmezése a zsoltárnak, reflexió. Protestáns környezetben az aktualizálás teljesen természetes, sőt általános elvárás volt a gyülekezetek részéről is, akik eligazítást vártak prédikátoruktól, illetve a szertartási könyörgésbe napjaik történelmi és társadalmi környezetét beleszótták. A zsoltárnak a maguk korára értelmezése, aktualizálása egyáltalán nem ütközött a római katolikus egyházi szervezetben esetleg ilyesmit elhárító liturgikus tilalmakba. Jelenleg arról semmit nem tudunk, hogy a toldalék keletkezése és fennmaradása kapcsolódik-e valamilyen helyi körülményhez. Nem lehetett elszigetelt jelenség, amely a Délvidékre korlátozódott (például a török közvetlen közelsége miatt), egykor az efféle protestáns gyakorlat szélesebb körű elterjedtségére gondolhatunk abból, hogy a toldalék részben másutt is előfordul, például a Csáti graduálban (lásd a 2. függelék).

A protestáns graduálok hiányos vagy csonka Psalteriuma sok helyen mutatja azt a szövegállapotot, amelyet ebben a zsoltárpárban feltárul. Elég általános, hogy egyik részben vagy versben egyik, másik részben másik típushoz áll közelebb valamelyik eltérés, ebből pedig elég sok van. Mi lehet a viszonyítási alapunk? Ha volna egy bizonyítottan legkorábbi forrás, könnyebb volna a dolgunk. A Batthyány graduál valós keletkezésének tisztázódása óta sem szűnt meg az az általános szokás, hogy a Batthyány graduálhoz viszonyítunk. Sokáig más graduálnak nem is volt hozzáférhető kiadása. Nem is szűnhetett meg a szokás azért sem, mert még nem sikerült megállapítani olyan szöveghagyományozódási szintet, amelyet alapul vehetnénk helyette. Vannak hiányok és hibák is mind a szövegi, mind a zenei részben. Szertartási alkalmazásban ezeket orvosolnia kell annak, aki megpróbálkozik beillesztésükkel. Ilyen próbálkozások tárják fel sokszor a gondokat és a valódi jellegzetességeket.

Másik sajátossága a kéziratoss graduálok zsoltárszövegének a az Öreg graduáltól való függetlenség még jórészt a 17. század közepén is, és észlelhetően hiányzik mindenféle kötelezés valamely központi normára. Ennek azonban megvan az az előnye, hogy például a 115. zsoltárnak (a 113. végének) a hiánya nem mindenütt öröklődött, a Bélyei graduál jóllehet későbbi (a legkésőbbiekhez tartozik, ezért aztán sok tekintetben nem is szoktak rá építeni), itt mégis olyan szövegváltozatot őrzött meg, amely részben korábbi és teljesebb, mint a testvérgraduáloké. (Más tanulmányban foglalkozom azzal, hogy mely zsoltárok szövege egyezik meg a Bélyei és Öreg graduálban.) Ez a zsoltárpár azt is mutatja, hogy nem bizonyosan azonosak valamely terület, egyházvidék (tractus, egyházmegye) liturgikus forrásai és liturgikus könyvei. Ez sem véletlenszerűen alakulhatott így, hanem egységes és központi rendelkezés hiányában az egyházközségnek illetve a liturgusnak szabad volt a választása. Az eltérések háttérében többféle forrás is meghúzódhat, illetve a helyi hagyomány ereje. Egyik oldalt sem hallgathatjuk el. A szabadság nem korlátlan liturgiai liberalizmus volt. Általában a szakrális dolgok őrzése igen szívós, ellene szegül az alkalmi változtatásoknak. Ennek a szöveg hagyományozásában mindenkor van következménye. Mindezekből olyan lényeges vonások is kirajzolódnak, hogy szükségessé és lehetségessé teszik annak a megfogalmazását, hogy mi lehetett az elágazások oka?

Feltételezésem megfogalmazásában csatlakozom Ferenczi Ilona elképzeléséhez: „...a megrendelő egyházközségek számára valószínűleg az 1580-as, 1590-es években készítették az első kéziratoss graduálokat. Ezeknek a graduáloknak tartalma az első időszakban a nagyobb ünnepi vesperások (ádvent, karácsony, vízkereszt, böjt, nagyhét, húsvét, mennybemenetel, pünkösd, Szentháromság ünnepére) és a

mindennapi reggeli istentiszteletek (a »prímák«) liturgiájára szorítkozott. Alkalmanként kiegészítve más liturgiába tartozó tételekkel (például invitorium, introitus, sequentia)” (*Graduale Ráday saeculi XVII*, Budapest. 1997, Musicalia Danubiana 16, [kísérő tanulmány] 11). A graduálok összeállítását bizonyos évtizedekkel megelőzték az alkalmilag magyarul (vagy magyarul is) elhangzott zsoltárok, ezek lehettek íratlanok. Valamikor ki kellett alakulnia egy egészen *eltérő* fordítói stílusnak, mint amelyet a magyar kódexekben találunk. Nem teljes Psalteriumot fordított előbb egyvalaki, amelyből később „válogattak” szükséges és nekik tetsző tételeket a későbbi megrendelők számára a másolók, vagy esetleges graduál-szerkesztők. (Nem foglalkozom itt azzal, hogy Székely István és Heltai Gáspár nyomtatott Psalteriumát eddigi ismereteink szerint *nem vették át a graduálok*, csupán azért említem ezt, mert nem is egy teljes Psalterium volt már Huszár Gál előtti időben, Szegedi Lajoséról is tudunk, amely elkallódott, de lehetséges, hogy némelyik zsoltár fordítása az övére támaszkodik, Kálmáncsehi Márton egyes zsoltárai tovább éltek Huszár Gál kiadványai révén.) Elsőnek csak egyes olyan szertartások zsoltárait fordították le írásban is, amelyeket már bizonyos rendszeresen megtartottak magyarul. (Nem szükség itt foglalkoznom azzal a hosszabb átmeneti idővel, amikor már nem volt tökéletesen Rómához igazodó katolikus és még nem volt tökéletesen protestáns sok gyülekezet, szertartás és liturgus Magyarországon; sokszor ezt az első generációról sem, némelyik prédikátorról sem dönthetjük el egyértelműen.) Rendszeresen megtartott magyar szertartás lehetett a vasárnapi vecsernye. Szilárdan megmaradt protestáns használatban az erre való zsoltárok hagyománya. Az Öreg graduál példányaiban is megállapítható a kéziratos neumákból, hogy ezeket *tonus peregrinus* szerint recitálták, amint erre is utaltam fentebb. Ez a tónus Európa-szerte csupán két antifonával volt használatos (ezek magyar változatát nem ismerjük), és Magyarországon kizárólag néhány szertartásban volt szokásos. A Bélyei graduál (jóllehet nem az Öreg graduált követi), az itt idézettek közül egyedül nem a Vulgata szerint számoz és ugyanúgy megjegyzi a 115. zsoltár sorszáma után, hogy *Qui Vulgo superiori annecti solet &c.* Ugyanakkor neumasort is tartalmaz a lapszámon, abból megállapítható, hogy szintén a tonus peregrinus szerint recitálták. A feltétlenül szükséges magyar tételek egyszerre több — egymástól függetlenül keletkezett — fordításban is elérhetőek lehetnek. Később ezért történhetett meg, hogy egyes graduálokban valamelyik zsoltár két változata is megtalálható. Témánkhoz és az itt megfogalmazott feltételezésre jó példa, hogy a kompléta (completorium, a napot záró imaóra) tipikus alkotója, a 4. zsoltár két változatban található Huszár Gálnál 1574-ben. Elképzelhető-e, hogy azért hagyta meg mindkettőt, mert nem tudott dönteni? Láthatóan *utólag* azért csatolta a másik változatot is, mert tudomása lehetett arról, hogy helyenként nem a korábban már beiktatott zsoltárváltozatot szokták imádkozni. Valamennyi ránk maradt graduálba több évtizedes ismételt másolás után jutottak el a zsoltárszövegek. Hozzáértő és gondos liturgusok, akik nem csak gépiesen másoltak, illetve nem csak másolásra szolt a felhatalmazásuk, más ismert példány vagy kézikönyv és Biblia nyomán javíthatták, módosíthatták a zsoltár szövegét. Ilyenek nem mindenütt voltak, és nem mindenütt volt alkalmas könyvtár a graduálíró kezeügyében még akkor sem, ha talán nem csak szépen írta, hanem maga is hozzáértő volt zeneileg. A liturgia sajátossága a szóbeliség, azaz a gyakorlottak csak emlékeztetésül használták a szertartási segédkönyveket, fejből énekeltek. Ilyenek tudatában, ha másoltak is, könnyen változhattak az eltérő részletek úgy is, hogy nem törekedtek tudatosan korrigálásra. Efféle több évtizedes folyamatban az eltérő fordítások kiegyenlíthettek és keveredhettek.

Még soká és sok oldalról kell vizsgálnunk és lehetőség szerint további megfigyelésekkel kell kiegészítenünk eddigi ismereteinket, és számos (itt nem részletezett) körülményt is végig kell elemeznünk, ameddig nagyobb bizonyossággal fogalmazhatjuk meg a mára már nem létező források lehetséges összefüggéseit.

Miért van szükség ilyen feltételezésekre? Ennek a fentebb már említett kutatástörténeti oka van.

Mulatságos olvasati hiba (1733 helyett 1563) a Batthyány graduál hagyományos keltezése (Nytár XIV.), lélektani kényszer magyarázza, hogy a tulajdonos Ráday halála évének bejegyzése keltezési évszámként való értelmezést nyert, elvégre ennek az ősgraduálként tekintett szertartáskönyvnek minél régebbnek kellett lennie. A be nem vallott kényszer túlélése magyarázza, hogy Stoll Béla kézikönyve (*A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája, 1542–1840*, 2. javított és bővített

kiadás, Bp. 2002.) a testvérgraduálok újabb irodalmát idézi, a Ráday graduált a kiadó Ferenczi Ilona okfejtése alapján valóban keletkezik (11. tétel: 1613–1633), a Batthyány graduál hagyományos keletkezésén és hibás elnevezésén mégsem változtat (6. tétel Batthyány-kódex. XVI. sz. 2. fele.). Énekek forrásaként például a mai (1982-től használt) evangélikus énekeskönyv is ragaszkodik a graduál korábbra keletkezéshez: 1600 körül. Régi keltetést találunk a Csomasz Tóth Kálmán szerkesztette 1948-as református énekeskönyvben. A találkozás (református világtalálkozóra készült) 1996-os énekeskönyv is az elavult módon közli egyes énekek alatt: Batthyáni-kódex, XVII. század (a kiadványnak forrásmutatója nincs).

A hibás keletkezés akaratlanul hatott és még mindig hat a kutatási álláspont megfogalmazására, és az újabb eredmények értékelésére vagy elfogadására. Ha a Batthyány graduál a legkorábbi, minden későbbi őse, könnyebb származtatnunk, lehetséges stemmát rajzolnunk. Ebből következően minden eltérést variánsként értelmezett a graduálok himnuszai Csomasz Tóth Kálmán és Bárdos Kornél (A magyar protestáns graduálok himnuszai. In: *Népzene és Zenetörténet* III. Bp. 1977, 134–256). Akkor még nem létezett más feltételezés, csupán az, és ezt tudományos végeredményként kezelték, hogy minden protestáns énekeskönyv őse a Batthyány graduál. Ezzel összhangban Bárdos alapvető munkájának címe népi variálásról szól (*Volksmusikartige Variierungstechnik in den ungarischen Passionen, 15. bis 18. Jahrhundert*. Budapest, 1975. Musicologia Hungarica 5.). Az utóbbi évtizedek aprólékos zenei összehasonlító munkálatai viszont egyre több nyilvánvaló hibát tártak fel, és javítottak is, ezt eleve megkívánta a liturgikus környezetben való megszólaltatás, ezzel a kutatás, liturgikus gyakorlat és kritika kiszűrhetette a többséget, amely tehát egyáltalán nem variálás, hanem javítandó vétség. (Vö. Ferenczi Ilona: Zenei helyesírás és „variálás” a 16–17. századi graduálokban. In: *Zenetudományi Dolgozatok* 1988, 61–71). Ilyenektől nem mentes a Batthyány graduál sem. Szöveghagyományozás szempontjából figyelemre méltó, hogy a zenei „variálás” egyáltalán nem jár szövegváltozatokkal, erre a kutatás már korábban felfigyelhetett, hisz erre kutatói jelentésében már a kezdet kezdetén utalt Csomasz Tóth Kálmán. Később ő ilyen irányú kutatást talán éppen ezért nem folytatott, mert látható volt, hogy nem fog járni a feltételezett eredménnyel. Ő sem tudta elfogadni, hogy a Batthyány graduál nem a 16. században keletkezett.

Nem ismerjük azonban ma sem azt, hogy a testvérgraduálok mintája mi lehetett, sem pedig azt, hogy a láthatóan (legalább döntő részben) más forrásokból eredő Spáczai graduál milyen mintát követett. Ezért szükséges, hogy apró lépésekben további hasonlóságokat és eltéréseket körvonalazzunk. Az apró lépések tervezéséhez feltevések is szükségesek.

Említenem kell még egy alapkérdést. Volf György *csak szöveget* adott ki, ha nem is úgy, mintha ez a graduál teljes tartalmát kizárólagosan tükrözné; de ezáltal mind a zenei, mind a még sokkal fontosabb szertartási beágyazódást meglehetősen mostohán kezelve, mintha létezése teljesen semleges kérdés volna például a szöveghagyományozás (szóeliség és kéziratosság) szempontjából is. A maga korában ez nem volt ritkaság. Szilády Áron vagy Kriza János ugyanezt a módszert követte. Napjainkban is előfordulhat ilyesmi. Például Alexa Károly kiadásában (valószínűleg a kiadó döntése szerint) egyetlen hangjegy sincs, de utalás arra, hogy az idézett zsoltárokat énekelték. Az ad notam utalások is mind elmaradtak (*Magyar Zsoltár*. Válogatta és szerkesztette Alexa Károly. Kortárs Kiadó, Bp. 1994.) A valós összefüggések azonban *csupán szövegi* összefüggésekben nem tárulhatnak föl a zsoltárokból sem. A természetes közeget, azaz a szertartást, a szertartási megszólaltatást vizsgálva a szövegi összefüggéseket is kénytelen-kelletlen másként értelmezhetjük. Nem beszélve arról, hogy a zsoltárt nem némán, szemmel olvasták, hanem fennhangon kántálták. Az utóbbi évtizedek egyházzenei és liturgiátörténeti kutatása gyümölcsöző. Lassacskán egyre teljesebben kibontakoznak a 18–19. század óta teljesen elfeledett protestáns szertartásnak az éppen ezért csak áldozatos kutatással tisztázható részletei, ennek elhanyagolhatatlan területe a filológia, a szöveghagyományozás. Ma már nagy biztonsággal megszólaltathatjuk a graduálok olyan liturgikus tételeit, amelyek néhány évtizede még vagy teljesen eltevesztett értelmezésben, hibásan interpretálva szólaltak volna meg, vagy jártassága következtében teljesen visszarettent volna a hozzáértő attól, hogy az elkövethető hibák miatt megszólaltatásukra vállalkozzék. A 19. században a protestáns szertartást nem csupán nem ismerték, hanem még évtizedeknek kellett eltelniük Volf

György kiadása után is, mikorra a tudományos közvélemény lezártnak tekintette, hogy a Batthyány graduál nem római katolikus szertartáskönyv, hanem protestáns, és a többi lassan megismert graduállal együtt — az egyedüli evangélikus graduál, az Eperjesi graduál kivételével — református. (Az unitárius graduálokra még később terelődött a figyelem, feldolgozásuk csak napjainkban kezdődött el.) Voltaképpen a Vizsolyi Biblia, sőt még Szenci Molnár Albert genfi zsoltárai is ebbe a környezetbe illeszkedtek bele, ennek alkotó és tartópilléreként készültek el és itt gyökereztek meg. Ebből a szertartási háttérből sugárzott szét nyelvi és irodalmi hatásuk. Ezért is idéjét multa a minden mástól függetlenített nyelvi vagy zenei vizsgálat. Elvont tudományosságnak és élő liturgikus gyakorlatnak, nyelvtörténetnek, szöveg hagyományozásnak és kegyességtörténetnek együtt, komplex megközelítésben kell elemeznünk ezeket a zsoltárszövegeket.

Ugyancsak fogas kérdés, megoldására eddig feltételezés sem született, hogy mimódon lehet annyira vegyes az egyes zsoltárrétegek jelenléte a graduálokban? Hol gépiesen következnek egymás után a zsoltárok, hol régi beidegzések szerinti rendezettek, másutt láthatóan találomra következő adalékok tarkítják szinte mindegyik Psalteriumot. Miért nincs kialakult struktúrája a válogatott zsoltároknak (Psalmi selectiores)? Mindjárt Huszár Gálnál miért nincs teljes Psalterium? Mindezekre a kérdésekre pillanatnyilag nincs megnyugtató feleletünk, pedig a 16. századi protestáns szertartási beidegzések megfejtésének ez lehetne az egyik sarokpontja. Megállapodott feleletünk azonban nem is lehet, ha ennek szertartási (liturgiátörténeti) alaphelyzetnek a megfogalmazása, sőt még az erre való világos rákérdezés is hiányzik.

Feltételezések és a megállapítások szemléltetésére még két, főntebb már említett függelék következik.

1. Tremellius latin fordítását tartalmazza a Vulgata mellett (minthogy erre a Vizsolyi Biblia és a későbbi szakirodalom is nagyban támaszkodott), összehasonlításul a Vulgata és a Neovulgata szövegével. A főntebbi fordításokhoz, krisztianizáláshoz, illetve annak szemléltetésére, hogy a graduálok idézett zsoltáraiban nincs szó a Vulgatából fordított magyarítás szövegjavításáról.

2. Összefügg ezzel is a második függelék, amely összehasonlításul a zsoltár szövege az Eperjesi graduál szerint következik, amelyről Ferenczi Ilona kimutatta, hogy Káldi György fordításának átvétele. Erősen hasonlít a törzsanyaghoz a Spáczai graduál zsoltárváltozata. A zsoltár (zsoltárpár) liturgikus függelékének elterjedtségét szemléltet a Csáti graduál változata.

Függelék

1.

Psalmus 114-115 Tremellius

Exeunte Israele
ex Aegypto,
familia Jahakobi
a populo peregrini sermonis.
2. Fuit Jehuda
sanctitatis illius,
Jisrael dominiorum illius.
3. Ipsum mare videns profugit,
ipse Iarden divertit retrorsum.

4. Ipsi montes subsilierunt
velut arietes,
colles ut subrumae pecudes.
5. Quid tibi erat o mare,
cur fugieres, o Jarden,
cur diverteres retrorsum?
6. O montes, cur subsiliretis
velut arietes,
colles velut subrumae pecudes?
7. A praesentia Domini
intremittit terra,
a praesentia Domini Jahakobi:
8. Qui mutat ipsa rupem
in stagnum aquarum
saxum adamantinum
in fonte aquarum.

*

Non nobis Jehova, non nois:
sed nomini tuo da honorem,
propter benignitatem tuam,
propter fidem tuam.
2. Quare dicerent gentes,
ubi est nunc Deus istorum?
3. Atqui Deus noster in ipsis coelis
est, quicquid placet facit.
4. Terriculis illarum argenteis,
et aureis,
operi manuum humanarum.
5. Os est eis, sed non loquentur;
oculi sunt eis, sed non vident;
6. Aures sunt eis, sed non audiunt;
nasus est eis,
sed non odorantur;

Psalmus 113 Vulgata Iuxta LXX emendatus

In exitu Israhel
de Aegypto
Domus Iacob
de populo barbaro:
Facta est Iudaea
sanctificatio eius,
Israhel potestas eius.
Mare vidit, et fugit:
Iordanis conversus est retrorsum.

Montes exultaverunt
ut arietes,
et colles sicut agni ovium.
Quid est tibi mare, quo fugisti:
et tu Iordanis,
quia conversus es retrorsum?
Montes, exultastis
sicut arietes,
et colles, sicut agni ovium.
A facie Domini mota est terra,
a facie Dei Iacob.
Qui convertit petram
in stagnum aquarum,
et rupem
in fontes aquarum.

—
Non nobis, Domine, non nobis:
sed nomini tuo da gloriam.
Super misericordia tua,
et veritate tua:
nequando dicant gentes:
Ubi est Deus eorum?
Deus autem noster in caelo:

omnia quaecumque voluit, fecit.
Simulacra gentium argentum,
et aurum,
opera manuum hominum.
Os habent, et non loquentur:
oculos habent, et non videbunt.
Aures habent, et non audient:
Nares habent,
et non odorabuntur.
Manus habent, et non palpabunt:

Psalmus 113

Iuxta hebraicum translatus
Cum egrederetur Israhel
de Aegypto
domus Iacob
de populo barbaro:
factus est Iudas
in sanctificatione eius.
Israhel potestas eius.
Mare vidit et fugit,
Iordanis conversus
est retrorsum
Montes subsilierunt
quasi arietes.
Colles quasi filii gregis.
Quid tibi est mare quia fugisti
Iordanis quia
conversus es retrorsum
Montes sussultastis quasi
arietes.
Colles quasi filii gregis.
A facie Domini
contremesce terra
a facie Dei Iacob.
Qui convertit petram
in paludes aquarum
silicem in fontes aquarum

—
Non nobis Domine non nobis,
sed nomini tuo da gloriam,
propter misericordiam tuam,
et veritatem tuam.
Ne dicant gentes
ubi est Deus eorum?
Deus autem noster in caelo
universa quae voluit fecit

Idola gentium argentum
et aurum,
opus manuum hominum.
Os habent et non loquentur
oculos habent,
et non videbunt.
Aures habent, et non audient.
Nasum habent,
et non odorabuntur.

7. Manus eis, sed non palpant;
pedes eis

sed non ambulat,
non mutiunt gutture suo.

8. Similes illis sunt,
qui faciunt illa,
quisquisconfidit illis.

9. Jisrael confide Jehovae,
auxilium horum,
et scutum horum est.

10. Vos e familia Aharonis
confidite Jehovae,
auxilium horum,
et scutum horum est.

11. Timentes Jehovam
confidite Jehovae,
auxilium horum,
et scutum horum est.

12. Jehova recordatus nostri
benedicet,
benedicet familiae Jisraelis,
benedicet familiae Aharonis:

13. Benedicet
timentibus Jehovam,
parvulis simul, ac magnis.

14. Augebit Jehova vos,
vos et filios vestros.

15. Benedicti eritis Jehovae,
qui fecit coelos et terram:

16. Ipsi coeli, coeli sunt Jehovae:
terraque quam dedit illis
hominum.

17. Non, qui mortui sunt,
laudant Jah,
neque quicumque descendunt
in specum silentiis.

18. Sed nos
benedicemus Jah,
deinceps
usque in saeculum.
Hallelu-jah.

Pedes habent,
et non ambulabunt:

non clamabunt in gutture suo.

Similes illis fiant
qui faciunt ea:
et omnes qui confidunt in eis.

Domus Israhel speravit in
Domino: adiutor erotum et
protector eorum est.

Domus Aaron
speravit in Domino:
adiutor eorum et
protector eorum est.

Qui timent Dominum,
speraverunt in Domino:.

adiutor eorum et
protector eorum est.

Dominus memor fuit nostri:
et benedixit nobis:

Benedixit domui Israhel:
benedixit domui Aaron.

Benedixit omnibus,
qui timent Dominum,
pusillis cum maioribus

Adiicat Dominus
super vos: super vos,
et super filios vestros.

Benedicti vos Domino,
qui fecit caelum, et terram.

Caelum caeli Domino:
terram autem dedit
filiis hominum.

Non mortui
laudabunt te, Domine:
neque omnes, qui descendunt
in infernum.

Sed nos qui vivimus,
benedicimus Domino,
ex hoc nunc
et usque in saeculum.

Manus habent, et non
palpabunt. Pedis habent,
et non ambulabunt,
nec sonabunt in gutture suo.

Similes illis fiant
qui faciunt ea
Omni qui confidit in eis
Israhel confidet in Domino
auxiliator et

protector eorum est.
Domus Aaron
confidet in Domino

Auxiliator et
protector eorum est
Timentes Domnum
confident in Domino

Auxiliator et
protector eorum est.
Dominus recordatus nostri
benedicet

Benedicet domui Israhel
Benedicet domui Aaron
Benedicet

timentibus Dominum
parvis et magnis
Addat Dominus

super vos super vos
et super filios vestros
Benedicti vos Domino

qui fecit coelos et terram
Caelum caelorum Domino
terram autem dedit
filiis hominum

Non mortui
laudabunt Dominum
Nec omnes qui descendunt
in silentium.

Sed nos
benedicimus Domino
amodo et usque
in aeternum.

Alleluia.

2.

Psalmus 113 Jn exitu Izrael de Aegypto

Csáti graduál (1602)	Eperjesi graduál [294] (1635)	Spáczai graduál (1619)
Jzraelnek Aegyptombul ki jövefében : Jacob haza pogan nepek között.	Izraelnek Aegyptombul valo ki jövésében: az Jstennek népe ki jöve az pogany népe között.	[J]zraelnek Ægyptumbol ki iőuefében: az Ur Jfstennek nepe ki ieőue az pogani nepek között.
Sydofagh lön meg fzentelefe : Es Jzrael az ő hatalma ala vettetes.	Sidosag' lön meg' szentelésse: és Jsrael az ő hatalma.	Leon az Sidofag' az ő fzentsege: Es Jzrael az eo hatalma.
Az veres Tenger lata ötet es meg alla: Es az Jordannak vize hatra fordula.	Az veres tenger meg' lata és hatra folyamék: az Jordánnak vize hátra tere.	Az tenger meg lata es hatra foliamek: Es az Jordan uifze hatra tere.
Az hegiek örvendeznek mint az kosok: Es az halmok mint a baraniok.	Az hegék örüöndeznek mint az kosok: és az halmok mint a bárányok.	Az hegiek eoruendezenek mint az kofok: Es az halmok mint az iuhoknak baranij.
Mi dologh te hozzad Tenger hog' el futul : Es te Jordannak vize hog' hatra terell.	Mi lele téged tenger hogy hatra futamal: és te Jordánnak vize hogy hatra térell.	Mi lele tegedet tenger hogi hatra foliamal: Es tegedet Jordannak uize hogi hatra terel.
Mi dologh ty hozzatok hegiek hog' örvendeztek mint az kofok: Es ti halmok mint az Juhoknak baranij.	Miért örüöndeztek hegyek mint a kosok: és ti halmok mint az bárányok.	Miert eoruendeztek ti hegiek mint az kofok: Es ti halmok mint az baraniok.
Az Jfstennek orczaiaatul fel inditatak az föld: Az Jacobnak Jstenenek orczaiaatull.	Az Úr Jstennek elötte meg' indula az föld: az keresz- tyeneknek Jstene elöt.	Az Jfstennek elötte meg' indula az feold: az Kereztieneknek Jstene eleöt.
Ki az kö fziklakot folio vizze valtoztattia: Es nagi allo tova.	Ki az kö széklakat folyo vize valtoztattia: és az nagy köveket folyó vizekke.	Ki az keő fziklat allo uizze ualtoztattia: Es az erős köveket folio uizekke.
Nem nekönk Vristen nem nekönk: De az te nevednek ád az diczőfsegett.	Nem minekünk Uram Jsten nem minekünk: ha nem a te nevednek ad az diczétet.	Nem az mi erdemünkben Uristen nem az mi erdemünkben: Hanem az te neuednek tulaidoniczad az diczőfsegett.
Irgalmassagodert es fjamtalan fok io tetemenijdert fegicz es oltalmaz minkett: Hog az poganiok ne mongiak hol vagion az eő Jstenek.	Irgalmasságodért és szan- talan jo teteményédért segéts és oltalmaz: hog' a poganyok ne mondhassak hol vagyon a keresztyé- neknek Jstene.	Az te irgalmassagodert es igalsagodert: Ne mongiak ualaha az poganiok hol uagion az Kereztieneknek Jstene.
Az mi Jstenönk Menyországban lakozik: Valamit akara mindeneket meg fzerze.	Mert a mi Jstenünk meny országban vagyon: es mindeneket kiket akart meg' szerzet.	Az mi Jfstenünk penig meniországban uagion: Es ualमित akart mindent meg fzerzet.
Poganioknak Jstenek Aranij es Ezűst: Embereknek kezek munkaia.	Az poganyoknak Jstennek aranybul és ezüstbül ön- tettének: emberekül czénáltattának.	Az poganioknak Jfstenek penig aranibol es ezüstbeöl eöntettének: És emberekül czinaltattanak.
Szaiok vagion de nem fzolhatnak : Szemek vagon es nem lathatnak. Fűlök vagion de nem halhatnak: Orrok vagon de nem illatozhatnak.	[hiányzik!] Főlek vagion de nem hal- hatnak: orrok uagion és nem illatozhatnak.	Szaiok uagion es nem fzolhatnak: Szemek uagion es nem lathatnak. Fűlök uagion es nem halhatnak: Orrok uagion es nem illatozhatnak.

Kezek vagion
es nem tapogathatnak :
Labok vagon es nem iarhatnak es
nem vvolthetnek az o torkokbull.

Hafonlatofok legienek azokhoz
az kik azokat czinalliak:
Es mind azok kik azokban biznak.

Jzraelnek haza bizik az Vristenben:
Kinek segitöie es oalmazöia az
Jsten.

[hiányzik!]

Kik felik az Vristent biznak
az Vristenben:
Kiknek segitöioik
es wduözitöioik az Jsten.
Az Jsten emlekezek mi rolunk es
meg alda minkett:
Meg alda Jzraelnek hazat
es Aaronnak haza nepet.

Meg' ald mindeneket kik ötet felik:
Giermekekett
öregekkkel egietemben.
Eöregbicze mi raitunk az Jsten
az o hatalmat:
Mij raitunk es az mi fiainkon.

Algion meg minket az Vristen:
Ki az menyet földet teremtette.

Az menyet az Jsten maganak
tulaidonította:
Az földet penig ada nekönk
lako heilwll.
Vristen nem az holtak diczernek
tegedet:
Sem mind azok kik
pokolra fzalnak.
De mi kik bizunk ez földön elönk
diczerönktegedet:
Mofantul fogua mind örökke.

Vram Jsten az te nepedet fzabadic3
meg moftanis:
Aegyptombol es az hitetlenöknek
tudomaniatull.
Hog' fzabadulafok utan tegedet
diczerienek:
Es fzabadulafokert neked halat
adhafsanak.
Diczöfeqh.

Kezek vagyön és nem ta-
pogathatnak: labok va-
gyön és nem iarhatnak és
nem kialthatnak

az ö torkokkal.
Azokhoz hasonlatossokka
legyenek kik azokat czi-
nallyak: es mind azok kik
biznak azokban.

Izraelnek nemzetssége
bizik az Ur Jstenben:
kinek segétöie és oltal-
mazoja az Jsten.
Aaronnak nemzetsége bi-
zik az Ur Jstenben: és az
Ur Jsten lön ö segedel-
mek és oltalmazöioik.

Kik felik Jstent Jstenben
biznak: kiknek segétöiek
és oltalmazöioik az Jsten.

Az Ur Jsten meg' emleke-
zék mi rolunk és meg al-
da minket: meg' alda Js-
raelnek hazat és Aaron-
nak nemzetségét.

Meg' ald mindeneket kik
ötet felik: gyermekeket
öroggökkkel egyetemben.
Örökbicze Jsten mi rajtun
az ö szent lelkét:
fiainkon és minden
öbenne hívökön.

Aldgön meg minket az Ur
Jsten: ki a mennyet és
földet teremtette.
Az mennyet az Ur Jsten
magának tulaidonita:
a földet penig nekünk ada
lako hazul.

Uram Jsten a meg' holtak
téged nem diczernek:
sem azok kik
pokolra alá szálnak.
De mi kik it élönk aldunk
tégedet: matul fogvan
mind örökkön örökké.

Diczösseg. Miképpen. _

Kezek uagion es nem foghatnak:
Labok uagion es ne iarhatnak
es az eö torkokkal
nem iuölthetnek.

Hafonlatosok legienek azokhoz
kik czinaliak azokat:
Es mind azok kik azokban biznak.

Te Jzrael bizal az Uriftenben:
mert eo az te fegedelmed es
oltalmad.

Aronnak haza bizal az Ur Jftenben:
mert eö az te segitöd es
megoltalmazod.

Bizzatok az Ur Jftenben miniaian
kik felitek eötet:
mert az Ur Jften az tw
fegedelmetek es oltalmazotok.
Az Ur Jften meg emlekezek mi
rollunk:

Es eo minket meg alda.
Meg' alda Jzraelnek nemzetfeget:
Es meg' alda Aaronnak
nemzetfeget.

Meg' alda mindeneket kik felik
eötet: az kiczenieket nagioikal
egietemben.
Meg' fzaporiczon az Ur Jften titöket:
titöket es az ti fiaitokat.

Aldottak uattok tw az Ur Jftenteöl:
Ki menniet földet teremtette.

Az mennieknek magafsagi az Ur
Jftene: Az feoldet penig ada
embereknek fiainak.

Nem az holtak diczernek Ur Jften
tegedet: Sem mindazok kik
pokolra fzalnak.
De mi kik elök uagiunk aldunk
tegedet Ur Jften: Az mai naptul
foguan mind eorokön eörökke.

Diczeös. Mikepen.